

14 ΦΕΒ 2008

ΑΝΡΙ ΛΕΦΕΡ

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΗ

Μετάφραση
ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΣ

307.76 LEF

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΛΥΣΣΕΑΣ

146148

1. Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στήν Ἀγγλία

Βρισκόμαστε στὰ 1845. Τὰ στοιχεῖα καὶ οἱ δείκτες μιᾶς νέας πραγματικότητας, ὅπως ἡ ἐκβιομηχάνιση, ἡ ἐργατικὴ τάξη, ὁ καπιταλισμός, πολλαπλασιάζονται. Ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια ὁ Φρήντριχ Ἐνγκελς (στὰ 1845 μπαίνει στὰ εἴκοσι - τέσσερά του χρόνια) ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα, πού κατὰ τὴ γνώμη του ὑπερκαλύπτουν τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα, στὰ ὁποῖα εἶχε προηγουμένα ἀφοσιωθεῖ. Μὲ τὸν Κάρολ Μάρξ εἶχε μόνο μιὰ συνάντηση ἀρκετὰ σύντομη, λίγες μέρες στὰ 1844, στὸ Παρίσι. Ὁ Ἐνγκελς δὲν συνεργάζεται αὐτὸ τὸν καιρὸ ἀκόμα μὲ τὸ Μάρξ στὴ δόμηση τοῦ «μαρξισμοῦ». Καλύτερα ἀκόμα: προηγείται τοῦ μελλοντικοῦ του φίλου στὸ δρόμο πὸν ἀργότερα θὰ πάρουν μαζί ξεκινώντας ἀκριβῶς ἀπ' αὐτὴ τὴ χρονιά, 1845.

Ὁ Φρ. Ἐνγκελς ἐτοιμάζει αὐτὸ τὸ ἔργο, τὴν «Κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἀγγλία», ἀπὸ πολὺ καιρὸ. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἴδια τὴν Ἀγγλία καὶ τὴ μετατροπὴ της σὲ βιομηχανικὴ δύναμη, καθὼς καὶ μὲ τὶς δραματικὲς (ἀρνητικὲς) πλευρὲς αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης, ὁ Ἐνγκελς ἔχει δημοσιεύσει ἤδη ἀπὸ τὸ 1842 σπουδαῖα ἄρθρα¹. Συλλαμβάνει σ' αὐτὰ τὴν πρωτοτυπία τῆς Ἀγγλίας σὲ σχέση μὲ τὴ Γαλλία καὶ τὴ Γερμανία τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Στὴν Ἀγγλία διαμορφώνεται καὶ σταθεροποιεῖται μιὰ νέα κοινωνία μὲ τὰ δικά της χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, ὅπου ἡ ὑπεροχὴ τοῦ οἰκονομικοῦ εἶναι τὸ πρῶτο καὶ τὸ πιὸ σημαντικὸ στοιχεῖο. Στὴ Γαλλία καὶ στὴ Γερμανία ἐπιδιώκεται μιὰ θεωρητικὴ καὶ πολιτικὴ ἐπανάσταση, μιὰ διπλὴ ἐπανάσταση πὸν δὲν μπορεῖ νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ τὴ «βιομηχανικὴ ἐπανάσταση» τῆς Ἀγγλίας. «Ἐκφράζει» αὐτὴ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στὸ ἐπίπεδο τῆς σκέψης καὶ τῆς δράσης. Ἀλλὰ διακρίνεται ἀπ' αὐτὴν στὸ μέτρο πὸν ἡ λειτουργία τῶν ἱστορικῶν περιστάσεων ἔχει ξεχωρίσει τὴ θεωρία ἀ-

1. Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου, Δεκέμβρης 1842, «Οἱ κρίσεις». Βλ. ἐπίσης «Σχέδιο μιᾶς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», στὰ Γαλλο - γερμανικὰ Χρονικά, 1844 καὶ «Ἡ κατάσταση στὴν Ἀγγλία», στὰ Χρονικά καθὼς καὶ στὸ Ἐμπρός, Σεπτέμβρης - Ὀκτώβρης 1844.

πὸ τὴν πρακτικὴν, τὴν πολιτικὴν πρακτικὴν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν (οἰκονομικὴν) πρακτικὴν.

Ἡ εἰσαγωγή, πού ἔγραψε ὁ Ἐνγκελς στὸ βιβλίον του, ξεκινᾷ μ' ἕνα τρόπο ἀξιοσημείωτο ἀπὸ μιὰ ἰδέα πού στὴ συνέχεια θὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ θὰ διευκρινιστεῖ: «Ἡ ἱστορία τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἀγγλία ἀρχίζει στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ περασμένου αἰώνα, μὲ τὴν ἐφεύρεση τῆς ἀτμομηχανῆς καὶ τῶν μηχανῶν πού προορισμὸς τους ἦταν ἡ κατεργασία τοῦ βαμβακιοῦ. Ξέρουμε πὼς αὐτὲς οἱ ἐφευρέσεις θὰ προκαλέσουν μιὰ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση...» (ἐκδ. Μπάουρον, σ. 40). Αὐτὴ ἡ φράση, πού ἀργότερα θὰ τὴ λείει ὅλος ὁ κόσμος, ἐμφανίζεται λοιπὸν, γιὰ πρώτη φορὰ ἴσως, ἀπὸ τὴν πένα τοῦ Ἐνγκελς στὰ 1845. Δὲν ἀσχολεῖται, προσθέτει, μὲ τὴν ἱστορία αὐτῆς τῆς ἐπανάστασης, μὲ τὴ σπουδαιότητά της γιὰ τὸν κόσμον, μὲ τὸ μέλλον της. Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο του περιορίζεται, γιὰ τὴν ὥρα καὶ ἐκδοσια, στὴν κατάσταση τῶν ἄγγλων προλετάριων. Ἡ εἰσαγωγή τῆς μηχανοκίνησης ἔχει μεταβάλλει τὴ ζωὴ τῶν ὑφαντουργῶν, καταστρέφοντας τὶς οἰκογένειές τους, πού ζοῦσαν τίμια καὶ ἐργατικὰ στὴν ὑπαιθρο, κοντὰ στὶς πόλεις, ἀλλὰ παράμερα. Αὐτοὶ οἱ εὐρωστοὶ καὶ καλοφτιαγμένοι ἄνθρωποι σπάνια ἤξεραν νὰ διαβάζουν καὶ ἀκόμα περισσότερο νὰ γράφουν, πήγαιναν στὴν ἐκκλησία, «δὲν ἔκαναν πολιτικὴ, δὲν συνωμοτοῦσαν, δὲν σκεφτόντουσαν, τοὺς εὐχαριστοῦσαν οἱ φυσικὲς ἀσκήσεις, ἀκουγαν τὴν ἀνάγνωση τῆς Βίβλου...». Ἐμοιαζαν πολὺ ἄνθρωποι καὶ ἦταν κατὰ κάποια ἔννοια. Καὶ ὅμως, δὲν ἦταν ἤδη ἀπλῆς μηχανεὶς στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀριστοκρατίας; Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση ὑποβίβασε ὀριστικὰ τοὺς ἐργάτες στὸ ρόλο τῶν μηχανῶν, «ἀρπάζοντάς τους τὰ τελευταῖα ὑπολείμματα ἀνεξάρτητης δραστηριότητος», ἀλλὰ καὶ καλώντας τους μ' αὐτὸ τὸν τρόπο «νὰ παίξουν τὸ ρόλο τους σὰν ἄνθρωποι». Ἡ πολιτικὴ στὴ Γαλλία, ἡ βιομηχανία στὴν Ἀγγλία, ἔχουν παρασύρει στὴ δίνη τῆς ἱστορίας τάξεις πού ἦταν βυθισμένες στὴν ἀπάθεια.

Αἰτίες τῆς ἐπαναστατικῆς μεταβολῆς: οἱ καινούργιες τεχνικὲς (καὶ πρῶτα - πρῶτα ἢ «jeppny»¹ καὶ ἡ «mule»² στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα. ὕστερα οἱ τελειοποιήσεις τους καί, ἐννοεῖται, ἡ ἀτμομηχανή). Ἐτσι γεννήθηκαν οἱ μεγάλες βιομηχανικὲς καὶ ἐμπορικὲς πόλεις τῆς Βρεταννικῆς Αὐτοκρατορίας (σ. 59). Αὐτὴ τὴν ἀναστάτωση ὁ Ἐνγκελς τὴν ἀποδίδει σὲ τεχνολογικὲς αἰτίες.

Σ' αὐτὸ τὸ χοντρὸ βιβλίον τὴν «Κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἀγγλία», ὁ Φο. Ἐνγκελς γιὰ πρώτη φορὰ περιγράφει, ἀναλύει καὶ ἐκθέτει τί εἶναι ὁ καπιταλισμὸς σὲ μιὰ μεγάλη χώρα.

1. Κλωστικὴ μηχανὴ γιὰ βαμβάκι (Σ.τ.Μ.).

2. Εἶδος περιστροφικῆς μηχανῆς (Σ.τ.Μ.).

Ἡ σπουδαιότητα πού ἀποδίδει στὰ φαινόμενα τῆς πόλης δὲν μπορεῖ νὰ μὴν προκαλέσει ἐκπληξη. Ἐκτὸς ἀπὸ κεφάλαια ρητὰ ἀφιερωμένα σ' αὐτὰ τὰ φαινόμενα (ἀνάμεσα σ' ἄλλα τὸ πολὺ μακρὺ κεφάλαιο II), τὰ φαινόμενα τῆς πόλης παρουσιάζονται κιόλας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου. Ὁ Ἐνγκελς δείχνει μέσα στὸν καπιταλισμὸ μιὰ διπλὴ συγκεντρωτικὴ τάση. Ἡ συγκέντρωση τοῦ πληθυσμοῦ συνοδεύει τὴ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου (κεφ. I, «Τὸ βιομηχανικὸ Προλεταριάτο», σ. 64 - 65). Γύρω ἀπὸ ἕνα μεσαίου μεγέθους ἐργοστάσιο συγκροτεῖται ἕνα χωριό· γεννᾷ ἕνα τέτιον πληθυσμὸ, ἔτσι ὥστε καὶ ἄλλοι βιομήχανοι φτάνουν ἀναπόφευκτα γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουν (ἐκμεταλλευστοῦν) αὐτὰ τὰ ἐργατικὰ χέρια. Τὸ χωριὸ γίνεται μιὰ μικρὴ πόλη καὶ ἡ μικρὴ πόλη μεγάλη. «Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ πόλη, τόσο μεγαλύτερα εἶναι τὰ πλεονεκτήματα τοῦ συγκροτήματος» σ' αὐτὴ συγκεντρώνονται ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς βιομηχανίας: οἱ ἐργαζόμενοι, οἱ ἐπικοινωνίες (διώρυγες, σιδηρόδρομοι, δρόμοι), οἱ μεταφορὲς τῶν πρώτων ὑλών, οἱ μηχανεὶς καὶ οἱ τεχνικὲς, ἡ ἀγορά, τὸ χρηματιστήριον. Ἐτσι λοιπὸν ἐξηγεῖται ἡ ἐκπληκτικὰ γρήγορη ἀνάπτυξη τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν πόλεων. Ἄν καὶ τὰ μεροκάματα μένουν πῶς χαμηλὰ στὶς ἀγροτικὲς περιοχές, καὶ κατὰ συνέπεια ὑπάρχει συναγωνισμὸς ἀνάμεσα στὴν πόλη καὶ στὴν ὑπαιθρο, τὰ πλεονεκτήματα εἶναι μὲ τὸ μέρος τῆς πόλης. Ἡ συγκεντρωτικὴ τάση ὑπερισχύει, καὶ κάθε βιομηχανία πού δημιουργεῖται στὴν ὑπαιθρο φέρνει μέσα της τὸ σπέρμα μιᾶς βιομηχανικῆς πόλης. Κάθε βιομηχανικὴ περιοχὴ στὴν Ἀγγλία εἶναι στὴν οὐσία μιὰ πόλη· καὶ θὰ γίνει, ἂν αὐτὴ ἢ «τροπικὴ δραστηριότητα» διαρκέσει ἀκόμα ἕναν αἰώνα! «Μέσα στὶς μεγάλες πόλεις ἡ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριον ἀναπτύσσονται μὲ τὸν πῶς τέλειον τρόπο· ἐκεῖ λοιπὸν ἐπίσης ἐμφανίζονται πῶς καθαρὰ καὶ πῶς ἐκδηλοῦν οἱ συνέπειες πού ἔχουν γιὰ τὸ προλεταριάτο. Ἐκεῖ ἡ συγκέντρωση τῶν ἀγαθῶν φτάνει στὸν πῶς ὑψηλὸ βαθμὸ, καὶ κεῖ τὰ ἦθη καὶ οἱ συνθήκες ζωῆς τοῦ παλιοῦ καλοῦ καιροῦ καταστρέφονται ριζικότερα...» (σ. 66).

Ἄς σταματήσουμε μιὰ στιγμή γιὰ νὰ σκεφτοῦμε πάνω σ' αὐτὰ τὰ πρῶτα κείμενα καθὼς καὶ σὲ δ,τι προηγεῖται καὶ σὲ δ,τι ἀκολουθεῖ. Βρισκόμαστε λοιπὸν στὰ 1845. Χρονιὰ ἔντονης θεωρητικῆς ζύμωσης. Τὸ Φλεβάρη κυκλοφορεῖ στὴ Φρανκφούρτη ἡ «Ἀγία Οἰκογένεια» μέσα στὴν ὁποία ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἐνγκελς ἀνασκευάζουν τοὺς φορεῖς τῶν ἀφαιρέσεων καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ἰδεαλισμοῦ, τοὺς φιλοσόφους ἐκείνους πού κατὰ τὴ γνώμη τους οἱ ἄνθρωποι μάζες μένουν παθητικὲς μέσα στὴ διαδικασία ὅπου ὁ «ἄνθρωπος» δημιουργεῖ τὸ κοινωνικὸ του εἶναι. Τὸ Γενάρη τοῦ 1845, ὁ Μάρξ διωγμένος ἀπὸ τὸ Παρίσι ἐγκαθίσταται στὶς Βρυξέλλες, ὅπου τὸν συναντᾷ ὁ Ἐνγκελς τὸν Ἀπρίλη. Στὴ διάρκεια τοῦ κα-

λοκαιριού ταξιδεύουν μαζί στην 'Αγγλία' ο Ένγκελς δείχνει στο Μάρξ αυτό που περιγράφει και αναλύει στο βιβλίο του, που κυκλοφορεί εκείνο τον καιρό στη Λευμία. Προς το τέλος του χρόνου στρώνονται στη δουλειά για να γράψουν: τη «Γερμανική ιδεολογία» που θα ενώσει τις προηγούμενες έρευνες, θα συμπυκνώσει τις κριτικές ενάντια στις «ιδεολογίες» (φιλοσοφία, πολιτική οικονομία, εξιδανικευμένη ιστορία) και θα προτείνει την καινούργια αντίληψη για το ανθρώπινο όν που παράγει τον εαυτό του με την εργασία του: τον ιστορικό υλισμό. «Όπως θα επαληθευτεί πιο κάτω, τα ζητήματα που έχουν σχέση με την πόλη παρουσιάζονται με μεγάλη ένταση στη διατύπωση του ιστορικού υλισμού. Ήδη από τις πρώτες σελίδες της «Γερμανικής ιδεολογίας», άμεσα μετά τις περίφημες εκφράσεις (που είναι και φιλοσοφικές, αν και ξεπερνούν και απορίπτουν την κλασική φιλοσοφία: «Μπορούμε να ξεχωρίζουμε τους ανθρώπους από τα ζώα χάρις στη συνείδηση, τη θρησκεία και οτιδήποτε άλλο θελήσουμε. Οι ίδιοι όμως αρχίζουν να ξεχωρίζουν τους εαυτούς τους από τα ζώα από τη στιγμή που αρχίζουν να παράγουν τα μέσα της ύπαρξής τους. . .»), άμεσα μετά, λοιπόν, αρχίζουν οι παρατηρήσεις οι σχετικές με την πόλη. Αυτές οι παρατηρήσεις είναι κυρίως αναδρομικές, πράγμα που αντιστοιχεί στη μέθοδο που ο Μάρξ θα διασαφηνίσει αργότερα: να φωτίσουμε τα περασμένα ξεκινώντας από τα τωρινά. Στην αρχή, γίνεται λόγος μονάχα για τις σχέσεις ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο κατά την αρχαιότητα και έπειτα κατά το μεσαίωνα. Θα δούμε πώς πρόκειται για υιά σημαντική συνεισφορά και για μιá κατάκτηση του ιστορικού υλισμού τó ότι έχει τοποθετήσει στο κέντρο τής σχετικής με τó παρελθόν σκέψης αυτή τή συγκρουσιακή σχέση. Άλλά ποτέ τá ζητήματα τά σχετικά με τή σύγχρονη πόλη δέν θά έγουν μέσα στη σκέψη του Μάρξ τήν εύρύτητα που έχουν μέσα στο πρώτο έργο του Ένγκελς. Μήπως λοιπόν υπάρχουν πολλοί τρόποι για να μπει κανείς στη μαρξιστική σκέψη; Γιατί να μην υπάσχει μιá και μοναδική προσπέλαση, μιá και μοναδική υπογοσσωτική διαδρομή, πάντοτε ή ίδια, που να πηγαινει από τά ίδια αποσπάσματα στις ίδιες αναωσοές, χαραγμένη από τήν τάδε ή τή δείνα αυθεντία και που θά έποπε αναγκαστικά να τήν ακολουθοΰμε με τυωλή υπακοή; Με τó να θεβαιώνουμε ότι ο Ένγκελς συνέβαλε από δικού του στη διαυόρφωση τής λεγομένης μαρξιστικής σκέψης, με τó να υπερασπιζόμετε τή μνήμη του δείχνοντας πώς δέν ήταν τó δεύτερο βιολί. áλλά ένας ποωτότυπος στοχαστής (και μάλιστα τοποθετημένος σαν τέτιος σέ υιά από τις πηγές τής «μαρξιστικής σκέψης»), δέν σημαίνει ότι φτωχαίνουμε αυτή τή σκέψη· μήπως δυως θά σήμαινε αντίθετα ότι αγωνιζόμαστε ενάντια στο δογματικό και σχολαστικό φτώχεμά της;

Στό μέρος του έργου του που έχει τίτλο «Οί μεγάλες πόλεις», ο Φρ. Ένγκελς ανακαλύπτει τήν πολεοδομική πραγματικότητα σέ όλη της τή φοίκη. «Όμως ποτέ αυτή ή πραγματικότητα δέν ταυτίζεται κατά τή γνώμη του με μιá απλή άκαταστασία, άκόμα λιγότερο με τó κακό, με μιá νόσο τής «κοινωνίας», όπως συμβαίνει σέ πολλά φιλολογικά και έπιστημονικά κείμενα μέχρι τήν έποχή μας. Τó Λονδίνο, τó Μάντσεστερ, καθώς και τά άλλα άγγλικά συγκροτήματα, ο Ένγκελς τά αντιλαμβάνεται σαν τά αποτελέσματα αιτιών και άφορμών που πρέπει να τά γνωρίσουμε, άρα και να τά έξουσιάζουμε (πρώτα με τή γνώση και ύστερα με τήν επαναστατική δράση). Ή αστική τάξη κατέχει τó κεφάλαιο, δηλαδή τά μέσα παραγωγής. Τά χρησιμοποιεί· καθορίζει τις συνθήκες τής προσοδοφόρας χρήσης τους. Χωρίς να παίρνει καμιά θέση ύποτιμησης, ο Φρ. Ένγκελς φέρνει στο άπλετο φώς τις ίσχυρές αντιθέσεις τής πολεοδομικής πραγματικότητας, τόν πλοΰτο και τή φτώχεια δίπλα - δίπλα, τή λαμπρότητα και τήν άσχήμια (άσχήμια και φτώχεια που επαιρναν έξαιτίας αυτής τής γειννίας μιá έντονη και γεμάτη πάθος άπόχρωση). Αρχίζει λοιπόν ο Ένγκελς με μιá ένθουσιώδη δήλωση: «Δέν γνωρίζω τίποτα τó περισσότερο επιβλητικό από τó θέαμα που προσφέρει ο Τάμεσης, όταν κανείς αναπλέει τó ποτάμι από τή θάλασσα μέχρι τή Γέφυρα του Λονδίνου. . . Όλα αυτά είναι τόσο μεγαλειώδη, τόσο πελώρια, ώστε να μένει κανείς σαστισμένος και έμβρόντητος από τó μεγαλείο τής Άγγλίας, πριν άκόμα πατήσει τó πόδι του στο έδαφος της». Ή συγκεντροποίηση έχει εκατονταπλασιάζει τήν ίσχύ αυτών τών έκατομμυρίων ανθρώπων· έχει πολλαπλασιάζει τήν άποτελεσματικότητα τών μέσων τους. Άντιστάθμισμα σ' αυτό τόν τεράστιο κοινωνικό πλοΰτο, που πραγματοποιείται κάτω από τήν οικονομική και πολιτική αγγλική αστική τάξη, είναι οι θυσίες. Οι λονδρέζοι «υποχρεώθηκαν να θυσιάσουν τó καλύτερο κομμάτι τής ανθρωπιάς τους για να φέρουν σέ πέρας τά θαύματα του πολιτισμού που ξεχειλίζουν τήν πόλη» (σ. 68). Δυνάμεις που κοιμόντουσαν μέσα τους έχουν καταπνιγει, για να μπορέσουν «μόνο μερικές απ' αυτές να αναπτυχθοΰν» πολλαπλασιαζόμενες από τήν ένωση με τις δυνάμεις τών άλλων. «Ό συνωστισμός στους δρόμους έχει ήδη, από μόνος του, κάτι τó αποκρουστικό». Τά άτομα αυτά, κάθε επαγγέλματος και τάξης, δέν είναι άραγε δ λα άνθρωποι που διαθέτουν τις ίδιες ικανότητες, τó ίδιο ενδιαφέρον στην άναζήτηση τής εύτυχίας; «Δέν οφείλουν τελικά να άναζητήσουν αυτή τήν εύτυχία χρησιμοποιώντας τά ίδια μέσα και τις ίδιες μεθóδες; Και όμως, οι άνθρωποι αυτοί διασταυρώνονται στο δρόμο τρέχοντας, σαν να μην είχαν τίποτα τó κοινό. . .». Αυτή ή κτηνώδης άδιαφορία, αυτή ή άπαθής άπομόνωση, αυτός ο στενοκέφαλος έ-

γλωσσός, πουθενά άλλοι δεν εκδηλώνονται με τόση άναισχυντία.

Ἡ ἑξατομίκευση ἔχει φτάσει ἐδῶ σὰ ἀκρα.

Ἔτσι ὁ Ἐνγκελς εἰσάγει ἀμέσως τὸ θέμα τοῦ «μοναχικοῦ πλήθους» καὶ τῆς ἑξατομίκευσης στὴν προβληματικὴ τοῦ δρόμου. Ποτὲ τὸ θέμα τῆς ἀλλοτριώσεως δὲν τοῦ παρουσιάζεται ἀφηρημένα (σὰν ξεχωριστό). Ἀντιλαμβάνεται καὶ κατανοεῖ τὴν ἀλλοτριώση σὰν κάτι τὸ συγκεκριμένο.

Μέσα σ' αὐτὰ τὰ κείμενα τοῦ Ἐνγκελς, τῶν ὁποίων ὁ ἄμεσος χαρακτήρας βλάπτει τὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτήρα μόνο κατὰ τὴ γνῶμη τῶν φειχιστῶν τῆς ἐπιστημονικότητος, αὐτῶν ποὺ δὲν ἀνέχονται στὴ γνῶση τίποτα ἀπ' αὐτὰ ποὺ ἔχουν «βιωθεῖ», ἢ ἴδια ἢ ἀλλοτριώση δὲν κατονομάζεται. Ἡ φιλοσοφικὴ τῆς ἔννοια δὲν θγαίνει στὴ σκηνή. Τὸ ὅτι ὁ Ἐνγκελς τὴν εἶχε γνωρίσει καλά, τὸ ἐπικυρώνουν οἱ φιλοσοφικὲς του μελέτες. Δείχνει τὴν ἀλλοτριώση στὴ ζωὴ, τὴ συλλαμβάνει μέσα στὴν κοινωνικὴ πρακτικὴ.

Μήπως τὴ συνδέει μὲ τὴν ἐργασία; Ναι σιωπηρά, ὄχι ρητά. Τὰ πάντα συμβαίνουν σὰν νὰ ἤξερε ὁ οικονομολόγος Ἐνγκελς, ἥδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του, ὅτι ἡ παραγωγικὴ ἐργασία, ἀναμφισβήτητα ἀναγκαία, δὲν ἀρκεῖται μόνο στὸν ἑαυτὸ τῆς. Γεννᾶ μιά κοινωνία. Οἱ παραγωγικὲς σχέσεις σίγουρα σημαδεύουν αὐτὴ τὴν κοινωνία μὲ τὰ ἀποτυπώματά τους, μὲ τὴν κυριαρχία τους, μὲ τὴ δύναμη μιᾶς κυρίαρχης τάξεως. Ἡ κοινωνία ποὺ γεννῶν δὲν τοὺς εἶναι ξένη. Λονδίνο σημαίνει ἐμπόριο, παγκόσμια ἀγορά, γενικευμένη κυκλοφορία μὲ τὶς συνέπειές της. Εἶναι ἡ δύναμη ποὺ καταβάλλει τὸν ἀδύναμο καὶ ὁ πλοῦτος ποὺ παράγει τὴ φτώχεια· ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης ὁ πολιτισμὸς καὶ τὰ θαύματά του. Ποτὲ ὁ Ἐνγκελς δὲν θὰ σκεφτεῖ πὼς πρέπει νὰ πεταχτεῖ καὶ τὸ μωρὸ μαζί μὲ τὸ θρώμικο νερὸ τοῦ μπάνιου του.

Ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματός του φαίνεται ἀκόμα πιὸ μεγάλη, ὅταν φτάνει μέχρι τὶς πιὸ ταπεινὲς λεπτομέρειες, τὶς ἀποκαλυπτικὲς ὅμως, γιὰ νὰ ἀναφέρει τὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἔχει γιὰ τοὺς ἐργαζόμενους ἢ ὑπερβολικὴ αὐτὴ συσσώρευση δύναμης καὶ πλοῦτος, δηλαδὴ ἡ μεγάλη καὶ σύγχρονη πόλη. Ἐξάλλου δὲν εἶναι μόνο ἡ ἐργατικὴ τάξη ἑκείνη ποὺ θίγεται, σὰν τάξη· βάλλεται ὁλόκληρη ἡ κοινωνία, μαζί καὶ οἱ κυρίαρχοι, ποὺ χρησιμοποιοῦν τὸν παραγόμενο πλοῦτο ἐπειδὴ διευθύνουν τὴν χρησιμοποίησιν τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Σὰν ἀντάλλαγμα, ἕνα εἶδος σὸκ πραγματοποιεῖται. «Ὁ κοινωνικὸς πόλεμος, ὁ πόλεμος ὄλων ἐναντία σὲ ὄλους, ἔχει κηρυχτεῖ ἐδῶ ἀνοιχτά». Οἱ ἄνθρωποι ἀλληλοεκτιμῶνται μόνο σὲ σχέση μὲ τὴν χρησιμότητά τους· καθέννας τοὺς ἐκμεταλλεύεται τὸ συνάνθρωπό του. Οἱ πιὸ ἰσχυροί, οἱ καπιταλιστὲς, ἰδιοποιῶνται τὰ πάντα (σ. 69). Μέσα σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ πόλεμο, τὸ κεφάλαιο, ἄμεση ἢ ἔμμεση ἰδιοκτησία τῶν

ἀγαθῶν διατροφῆς καὶ τῶν μέσων παραγωγῆς, εἶναι τὸ ὄπλο τοῦ ἀγῶνα. Κανεὶς δὲν ἐνδιαφέρεται γι' αὐτοὺς ποὺ δὲν ἔχουν οὔτε κεφάλαιο, οὔτε χρήματα. Ἄν κάποιος δὲν βρῖσκει δουλειά, μπορεῖ νὰ κλέψει ἢ νὰ πεθάνει ἀπὸ πείνα. «Ἡ ἀστυνομία θὰ ἀγρυπνᾷ, ὥστε νὰ πεθάνει τῆς πείνας μ' ἕναν τρόπο ἥσυχο, καθόλου προσβλητικὸ γιὰ τὴν ἀστική τάξην». Ἔτσι ὁ πολεοδομημένος χῶρος μὲ τὶς ἀντιθέσεις του, τὶς ἐλευθερίες καὶ τὰ πεπρωμένα του, εἶναι ὁ χῶρος ὁ καταπιεστικός: αὐτὸς τοῦ «κοινωνικοῦ ἐγκλήματος», ποὺ οἱ Ἄγγλοι ἐργάτες πιστεύουν πὼς ἡ κοινωνία τοὺς συνεχῶς διαπράττει (σ. 70).

Ἀφοῦ περιγράφει τὴν ἐξαθλίωση τῶν φτωχῶν συνοικιῶν τοῦ Λονδίνου, ἐξαθλίωση ποὺ ὁ φίλος του ὁ Μάρξ θὰ συμμεριστεῖ λίγο ἀργότερα, ὁ Φρ. Ἐνγκελς περνᾷ στὶς ἄλλες πόλεις τῶν τριῶν βασιλείων. Ἄς πάρομε τώρα τὸ Δουβλίνο, ἐπὶ πόλιν ποὺ ἡ προσέγγισή της γιὰ μένα εἶναι τόσο γοητευτικὴ, ὅσο τοῦ Λονδίνου εἶναι ἐπιβλητικὴ. Ἡ πόλη ἔχει μεγάλες ὁμορφιές, δηλώνει ὁ Ἐνγκελς, ἀλλὰ τὰ πιὸ φτωχὰ της μέρη συγκαταλέγονται ἀνάμεσα σὰ πιὸ ἀποκρουστικά. Ὁ ἔθνικὸς χαρακτήρας τῶν ἰρλανδῶν παίζει ἴσως ἐδῶ κάποιον ρόλο, ἢ δυστυχία ὅμως στὸ Δουβλίνο δὲν ἔχει τίποτα τὸ ἐξειδικευμένο· μοιάζει μὲ τὴν ἐξαθλίωση ὄλων τῶν μεγάλων πόλεων τοῦ κόσμου. Τὸ ἴδιο καὶ στὸ Ἐδιμβούργο, «ἔπου ἢ τόσο λαμπρὴ κατάστασή του τὸ καταξίωσε μὲ τὸ ὄνομα σύγχρονη Ἀθήνα», ἀλλὰ ὅπου ὁ πολυτέλης ἀριστοκρατικὸς χαρακτήρας τῆς καινούργιας πόλης ἀντιτίθεται βίαια στὴ βρωμερὴ ἐξαθλίωση τῆς παλιᾶς πόλης (σ. 82). Τὸ Λίβερπουλ, παρὰ τὴν μεγάλην του κίνηση, τὴν πολυτέλειάν του, τὸν πλοῦτο του, μεταχειρίζεται τοὺς ἐργαζόμενους του μὲ τὴν ἴδια βαρβαρότητα (σ. 85). Τὰ ἴδια συμβαίνουν ἀκόμα στὸ Σέφιλντ, στὸ Μπέρμινχαμ, στὴ Γλασκώθη, κλπ.

Στὸ Μάντσεστερ καὶ στὴν εἰδικὴ του περίπτωσιν ὁ Ἐνγκελς σταματᾷ γιὰ πολὺ, γιὰ διάφορους λόγους θεωρητικῆς καὶ προσωπικῆς φύσης. Τὸ Μάντσεστερ εἶναι ἡ ἀφετηρία καὶ τὸ κέντρο τῆς βιομηχανίας τῆς Βρεταννικῆς Αὐτοκρατορίας: τὸ χρηματιστήριό του εἶναι τὸ οικονομικὸ βαρόμετρο. Οἱ σύγχρονες τεχνικὲς ἔχουν φτάσει τὴν τελειότητα στὴ βαμβακοβιομηχανία τοῦ Λάνκαστερ: χρησιμοποίησιν τῶν δυνάμεων τῆς φύσης, ἐξοστρακισμὸς τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας ἀπὸ τὶς μηχανεὲς, καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας. «Ἄν παραδεχτοῦμε αὐτὰ τὰ τρία στοιχεῖα σὰν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς σύγχρονης βιομηχανίας, θὰ ὑποχρεωθοῦμε νὰ ὁμολογήσουμε πὼς καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ βιομηχανία τῆς κατεργασίας τοῦ βαμβακοῦ κράτησε σὲ σύγκρισιν μὲ τοὺς ἄλλους κλάδους τῆς βιομηχανίας τὸ προβάδισμα ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶχε ἀποκτήσει». Ἐδῶ λοιπὸν εἶναι ὁ τόπος ὅπου πρέπει νὰ ἀναπτυχθοῦν οἱ συνέπειες τῆς ἐκβιομηχανίσεως καὶ νὰ ἐκδηλωθεῖ πλήρως τὸ βιο-

μηχανικό προλεταριάτο. «Για τους λόγους αυτούς, καθώς και γιατί το Μάντσεστερ είναι ο κλασικός τύπος βιομηχανικής πόλης, καθώς επίσης και γιατί το γνωρίζω τόσο καλά όσο και την πόλη που γεννήθηκα και μάλιστα καλύτερα από τους περισσότερους κατοίκους του», θα σταθούμε εδώ λιγάκι περισσότερο, δηλώνει ο Ένγκελς (σ. 94).

Το παλιό κέντρο της πόλης έχει σημαντικά επεκταθεί. Η πόλη γέννησε περιοχές ακόμα πιο βιομηχανικές από το αρχικό κέντρο· αυτές αφήνουν στο Μάντσεστερ τη διεύθυνση των επιχειρήσεων και κατοικούνται μονάχα από εργαζόμενους, καθώς και από βιομήχανους και εμπόρους δευτέρας κατηγορίας. Άμεση συνεπαγωγή: ένα τεράστιο σύνολο όπου οι εργατικές συνοικίες φτάνουν τις εκατό χιλιάδες κατοίκους. Ανάμεσά τους, εργοστάσια, αλλά και κήποι και επαύλεις, οι πιο πολλές ελισαβετιανού ρυθμού που είναι σε σύγκριση με το γοτθικό, τι είναι το αγγλικανικό δόγμα σε σύγκριση με το καθολικό (σ. 97). Η τάξη των καπιταλιστών γεννά το πολεοδομικό χάος.

Σπουδαία παρατήρηση: ο Ένγκελς δεν αναλύει την κατάσταση των ιστορικών πόλεων της ηπειρωτικής Ευρώπης, της Ιταλίας, της Φλάνδρας, της Γαλλίας, της Γερμανίας. Αυτές οι πόλεις προϋπήρχαν του βιομηχανικού καπιταλισμού σαν πόλεις πολιτικές (διοικητικές και στρατιωτικές) ή σαν συνδεδεμένες με το εμπορικό κεφάλαιο· δέχτηκαν την έφοδο μιας βιομηχανίας και ενός καπιταλισμού που είχαν γεννηθεί έξω από αυτές και συχνά ενάντια σ' αυτές. Η περίπτωση του Μάντσεστερ είναι τελείως διαφορετική, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της Άγγλιας και της προνομιάς θέσης της (το 19ο αιώνα) στην παγκόσμια αγορά. Το εμπόριο και η βιομηχανία αυξάνονταν ταυτόχρονα και μέσα στην πόλη και γύρω απ' αυτήν. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που ο Ένγκελς διακρίνει σ' αυτήν, έχουν εν τούτοις μια γενική ισχύ: απομόνωση και αποσύνθεση του κέντρου.

Η απομόνωση, αθόρμητη, «ασύνειδη» ίσως, δεν είναι λιγότερο σκληρή. Σημαδεύει συγχρόνως την πραγματική πόλη και την εικόνα της πόλης, «που είναι χτισμένη μ' ένα τόσο ιδιαίτερο τρόπο, ώστε μπορεί να κατοικεί κανείς εδώ για χρόνια, να μπαινοβγαίνει στην πόλη καθημερινά, χωρίς ποτέ να πιάνει το μάτι του μια εργατική συνοικία, χωρίς ποτέ να συναντά έστω και έναν εργάτη...» (σ. 98 - 99). Η αστική τάξη αυτής της αυτοκρατορικά δημοκρατικής Άγγλιας πέτυχε τοίτο το άριστούργημα: να κρύψει από τον ίδιο τον έαυτό της τη θέα μιας έξαθλίωσης που θα την αμαύρωνε. Συγκαλύπτουν λοιπόν ταυτόχρονα και την εκμετάλλευση και το αποτέλεσμα της. «Οι εργατικές συνοικίες, τόσο χάρη σε μιαν ασύνειδη και σιωπηρή συμφωνία, όσο και χάρη σε μιαν συνειδητή

και όμολογημένη πρόθεση, χωρίστηκαν με τον πιο αυστηρό τρόπο από τα μέρη της πόλης που προορίζονται για την αστική τάξη». Ταυτόχρονα το Μάντσεστερ στεγάζει στο κέντρο του μια μεγάλη εμπορική συνοικία, που τη νύχτα μένει ξερμη και άδεια. «Μοναχά οι περίτολοι της αστυνομίας τριγυρνούν με τα βουβά τους κλεφτοφάναρα μέσα στους στενούς και σκοτεινούς δρόμους».

Χρειάζεται να προσθέσουμε πως σήμερα, στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, δεκάδες χρόνια πολεοδομικών μελετών (οικονομικών, κοινωνιολογικών, ιστορικών, ανθρωπολογικών κλπ.) έχουν πλατιά επαληθεύσει τις απόψεις του Ένγκελς: (θα μπορούσαμε να πούμε τα «δράματά» του, αν δεν ήταν τόσο συνηθισμένο το να αντιτάσσουμε αυτόν τον όρο στον όρο επιστημονική «θεωρία»). Βέβαια, πολλά πράγματα έχουν αλλάξει. Η Βρετανική Αυτοκρατορία καταρρέει. Η παγκόσμια αγορά, που έχει τεράστια αυξηθεί, βλέπει να μπαίνουν στη σκηνή της άλλοι πρωταγωνιστές με μια βιομηχανία λίγο πολύ συνδεδεμένη με κάποια δημοκρατία. Το παγκόσμιο προτσές (εκβιομηχάνιση και πολεοποίηση) δεν έχει λιγότερο γενικεύσει εκείνο που ο Ένγκελς μπόρεσε να αντιληφθεί και να συλλάβει ξεκινώντας από ένα είδος δείγματος ή από μία τυπική πραγματικότητα: το Μάντσεστερ — απομόνωση και αποσύνθεση.

Δείχνει με τρόπο επιβλητικό τί περίεργο μίγμα τάξης και χάους εκφράζει ο πολεοδομημένος χώρος και πως αυτός ο χώρος εκθέτει την ίδια τη φύση της κοινωνίας. Λεπτομερής περιγραφή, δρόμο - δρόμο, συνοικία - συνοικία, ξεκινώντας από το Χρηματιστήριο. «Μπορεί κανείς, όταν γνωρίζει το Μάντσεστερ, να βγάλει συμπεράσματα από την εμφάνιση των κύριων δρόμων και για την εμφάνιση που έχουν οι γειτονικές συνοικίες», ενώ απ' αυτούς τους δρόμους σπάνια μπορεί κανείς να διακρίνει πραγματικά (υπογραμμισμένο από τον Ένγκελς, σ. 101) τις εργατικές συνοικίες.

Έν πάση περιπτώσει, πριν από τη βιομηχανική εποχή, η κοινωνία έκρυβε τα έπονείδιστα μέρη της, τις ατέλειές της, τα βίτσια της: την τρέλα, την πορνεία, τις άρρώστιες· τα απόβαλα σε μέρη καταραμένα. Η αστική κοινωνία αντίθετα κρύβει εκείνο από το οποίο ζει, δηλαδή το πιο δραστήριο και παραγωγικό της κομμάτι. Αυτή η υποκριτική διάθεση είναι λίγο πολύ κοινή σε όλες τις μεγάλες πόλεις, «όμως πουθενά εκτός από το Μάντσεστερ δεν παρατήρησα τόσο συστηματική απομόνωση της εργατικής τάξης, ώστε να την κρατούν στο περιθώριο των μεγάλων δρόμων, χρησιμοποιώντας μια τόσο λεπτή τέχνη, για να καλύψουν κάθε τι, που θα μπορούσε να ένοχλήσει την όραση ή τα νεύρα της αστικής τάξης». Μήπως πρόκειται για κάποιο θαρραλέο σχέδιο; Το χτίσιμο του

Μάντσεστερ, στην πραγματικότητα, δεν ανταποκρίνεται σε κανένα συγκεκριμένο σχέδιο. «Περισσότερο από κάθε άλλη πόλη, ή διάταξη του είναι τυχαία». Παρόλα αυτά, όταν ο Ένγκελς σκέπτεται πώς ή μεσαία τάξη δηλώνει με έτοιμότητα ότι οι εργάτες έχουν την καλύτερη υγεία του κόσμου, τότε αναρωτιέται μήπως και «οι φιλελεύθεροι βιομήχανοι» δεν είναι τελείως άθωοι γι' αυτά τα άγνα συστήματα.

Μιά ειδική διάταξη και τακτοποίηση της βιομηχανικής παραγωγής που χρηματοδοτεί ή αστική τάξη (μέσα στο πλαίσιο των σχέσεων της καπιταλιστικής παραγωγής, θα πει με σαφήνεια ο Μάρξ) γεννά, κατά τη γνώμη του Ένγκελς, μια ειδική κατάσταση, την πολεοδομική κατάσταση. Δεν μπορεί άραγε ναρθεί μια στιγμή όπου αυτή ή τακτοποίηση θα σταματήσει να εξουσιάζει το χάος που γεννά, όπου ή άταξία θα πλημμυρίσει την τάξη; Ο Φρ. Ένγκελς το υποψιάζεται: το προλέγει, όταν μελετά λεπτομερειακά (φτάνοντας στο σημείο να παραστήσει σ' ένα σχέδιο) το ρυμοτομικό σχέδιο του Μάντσεστερ και των περιχώρων του. Σε σχέση με τα παραπάνω εισάγει την έννοια της πολεοδομίας. «Είναι αδύνατο να φανταστεί κανείς την άκανόνιστη συσσώρευση των σπιτιών, που στοιβάζονται, με όλη τη σημασία της λέξης, το ένα επάνω στο άλλο, γεγονός που αποτελεί καθαρή πρόκληση για κάθε όρθολογιστική αρχιτεκτονική». «Η σύγχυση έχει φτάσει στο ζενίθ της» παντού όπου ή πολεοδομία προηγούμενων εποχών έχει αφήσει έλευθερο χώρο, χτίζουν και μπαλώνουν «σε σημείο που να μη μένει πια ούτε ένας πόντος κενός ανάμεσα στα σπίτια...». «Αποτέλεσμα αυτής της συσσώρευσης είναι ή μόλυνση του αέρα, του νερού, του χώρου δλόκληρου (σ. 107, 108, 117 κλπ.).

«Όλα αυτά που διεγείρουν εδώ τη φρίκη και την αγανάκτησή μας είναι πρόσφατα και χρονολογούνται από τη βιομηχανική εποχή και πέρα». Το παλιό Μάντσεστερ εγκαταλείφτηκε από τους πρώην κατοίκους του: ή βιομηχανία παραγέμισε αυτά τα παλιά σπίτια με κοπάδια εργατών: χτίζει σε κάθε κομματάκι γής για να στεγάσει τις μάζες που φέρνει από την Ύπαιθρο και την Ίρλανδία. «Η βιομηχανία είναι εκείνη που επιτρέπει στους ιδιοκτήτες αιτών των σταύλων, να τους νοικιάζουν ακριβά σαν κατοικίες σε ανθρώπινες υπάρξεις». «Η βιομηχανία έχει μεταχειριστεί τον εργαζόμενο που απελευθερώθηκε από τη δουλεία, σαν να ήταν αντικείμενο. Τον φυλακίζει μέσα σε τοίχους που πρέπει να τους αποκτήσει πληρώνοντας τους ακριβά και που γκρεμίζονται και γίνονται ερείπια. Το μικρότερο κομμάτι χώρου έχει χρησιμοποιηθεί. «Η άξια της γής αυξήθηκε ανάλογα με την ανάπτυξη της βιομηχανίας και όσο περισσότερο ανέβαινε, με τόσο περισσότερη μανία έχτιζαν» (σ. 110). «Αφού θεμελιώσει αυτά στον άφορα την παλιά πόλη, ο Ένγκελς

ξεετάζει τις πρόσφατες επεκτάσεις της. «Εδώ κάθε πολεοδομική αντίληψη εξαφανίζεται» (σ. 110). «Απομονωμένες σειρές σπιτιών, σαν νησίδες, άλλοηλουναντώνται και σε κάνουν να μπεις σε μιὰ ατέλειωτη σειρά από δρομίσκους, αδιέξοδα, πίσω δρόμους και αλύες. Ένω λοιπόν μέσα στην παλιά σε αποσύνθεση πόλη ή τύχη διέπει την ομαδοποίηση των κτιρίων και ενώ κάθε σπίτι χτίζεται χωρίς να νοιάζεται για τα άλλα γύρω του, καμιά φορά, φαίνεται να αναδύεται ένα είδος τάξης. Γύρω από κάποιο αστικό κέντρο; Οχι, λέει ο Ένγκελς, γύρω από αλύες, που τακτοποιούν γύρω τους τους δρόμους, τις στοές, τα ανοίγματα. Μερικοί φιλελεύθεροι βλέπουν σ' αυτές τις αλύες ένα άριστούργημα της αστικής αρχιτεκτονικής, καθώς προφασίζονται ότι προσφέρουν φως και αέρα και σχηματίζουν ένα μεγάλο αριθμό από μικρές δημόσιες πλατείες (σ. 112, σημείωση του Ένγκελς). Στην πραγματικότητα, αυτές οι αλύες γίνονται όχθοι, αποθήκες σκουπιδιών, γιατί οι κανονισμοί που ισχύουν για τους δρόμους δεν εφαρμόζονται εδώ. «Όταν οι εργολάβοι χτίζουν εργατικές μονοκοτοικίες γύρω από εσωτερικούς δρόμους και αλύες, μοναχά ένα μικρό τμήμα απ' αυτές τις κατοικίες διαθέτει επαρκή αερισμό (βλ. σ. 113 και το σχέδιο ενός εργατικού δρόμου). Εκείνοι από τους εργαζόμενους που πληρώνονται καλύτερα γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης καθώς νοικιάζουν σε ψηλές τιμές τα σπίτια με την καλύτερη τοποθέτηση. Έξάλλου οι εργολάβοι και οι ιδιοκτήτες δεν κάνουν παρα λίγες ή καμιά επίσκεψη. Δεν θέλουν να μειώσουν τα κέρδη τους. Έξαιτίας της αστάθειας των εργατικών χειρών (κρίσεις), καμιά φορά δλόκληροι δρόμοι μένουν έρημοι. Η εύτελεια διέπει τις κατασκευές. Οι κατοικίες μένουν άδειες. Οι ένοικοι αλλάζουν συχνά: αυτά τα εργατικά σπίτια δεν μπορούν να κρατήσουν περισσότερο από σαράντα χρόνια. Έχουν προβλεφτεί για τόση διάρκεια. Τα τελευταία χρόνια φτάνουν στο στάδιο της «ακαταλληλότητας για κατοικία» (σ. 116). Πράγμα που σημαίνει παράλογο ξόδεμα των κεφαλαίων που έχουν επενδυθεί: με αποτέλεσμα την καταστροφή αγαθών και ανθρώπων!

Ο Ένγκελς ανακαλύπτει την πολεοδομική τάξη και άταξία (της πόλης και της κατοικίας) και τις αποκαλεί έμφαντικώς. «Αποκαλύπτουν την κοινωνία δλόκληρη. «Ο τρόπος με τον οποίο έχει ικανοποιηθεί ή ανάγκη της στέγης είναι ένα κριτήριο για τον τρόπο που έχουν ικανοποιηθεί όλες οι άλλες ανάγκες» (σ. 125). Αυτή λοιπόν ή ανάγκη έχει κάτι παραπάνω από τις άλλες: είναι ο προνομιούχος μάρτυρας. «Αν ξεετάσουμε από κοντά την τροφή και τα ρούχα των εργατών, βρίσκουμε και σ' αυτά τα ίδια χαρακτηριστικά: αυτό που άληθινά συμβαίνει με την κατοικία, συμβαίνει και με το ντύσιμο και με τη διατροφή. «Στις μεγά-

λες αγγλικές πόλεις, μπορεί κανείς να έχει δ,τι θέλει και μάλιστα στην καλύτερη ποιότητα, όμως αυτό κοστίζει πολύ ακριβά». Μερικές λεπτομέρειες, φαινομενικά άσημαντες, χειροτερεύουν την κατάσταση των εργατών. Καθώς τους πληρώνουν τὸ Σάββατο τὸ βράδι, φτάνουν στὶς αγορὲς όταν οἱ εὐπορὲς τάξεις ἔχουν διαλέξει δ,τι καλύτερο και φτηνότερο ὑπάρχει. Μὲ ραφινάτες μέθοδες, ἡ ἄμεση ἐκμετάλλευση διπλασιάζεται μὲ μιὰ ἔμμεση και ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν ἐπιχείρηση (φάμπρικα, ἐργοστάσιο) μέχρι και τὸ σύνολο τῆς καθημερινῆς ζωῆς, μέσα στὸ πολεοδομικὸ πλαίσιο.

Στὸ τέλος τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κεφαλαίου, ὁ Ἐνγκελς συνοψίζει τὴ σκέψη του· ἢ μάλλον νομίζει και λέει πὼς τὴ συνοψίζει, ἐνῶ ἐκείνη θὰ ξεπηδήσει μ' ἓνα τρόπο τόσο ἐκπληκτικὸ ὅσο και ἐρηκτικὸ. Οἱ μεγάλες πόλεις, δηλώνει, κατοικοῦνται κυρίως ἀπὸ ἐργάτες (αὐτὴ ἡ πρόταση σήμερα θὰ ξεσήκωνε περισσότερες ἀπὸ μιὰ ἀντιρῆσεις) πὸν δὲν κατέχουν τίποτε· ζοῦν ἀπὸ τὸ μεροκάματο τους, μεροδοῦλι - μεροφαί· ἡ κοινωνία, μὲ τὴ διάρθρωσή της, τοὺς ἀφῆνει τὴ φροντίδα νὰ τὰ φέρουν βόλτα μὲ τὶς ἀνάγκες τὶς δικῆς τους και τῆς οἰκογένειάς τους· δὲν τοὺς παρέχει τὰ μέσα γιὰ νὰ ἐπαρκέσουν μὲ τρόπο ἀποτελεσματικὸ και διαρκῆ (σ. 136). Ἐπὶ δὴ προέρχεται ἡ ἀστάθεια τῶν συνθηκῶν ζωῆς τῆς ἐργατικῆς τάξης· ἡ ἐργατικὴ τάξη τῶν μεγάλων πόλεων «παρουσιάζει μιὰ βεντάλια ἀπὸ διάφορες κατηγορίες τρόπου ζωῆς», μιᾶς ζωῆς πὸν πρὸς στιγμὴ ὑποφέρεται παρὰ τὴ λυσσασμένη δουλειὰ και πὸν ὀδηγεῖται σὲ μιὰ ἐξαθλίωση χωρὶς ὄρια, πὸν μπορεί νὰ φτάσει μέχρι και τὸ θάνατο ἀπὸ πείνα. Ὁ μέσος ὄρος, λέει ὁ Ἐνγκελς, εἶναι πῶς κοντὰ στὴ χειρότερη παρὰ τὴν εὐνοϊκότερη ἀπ' αὐτῆς τὶς ὀριακῆς περιπτώσεις. Δὲν πρόκειται ὅμως γιὰ σταθερὲς κατηγορίες. Ἡ κατάσταση τῶν εργατῶν εἶναι τέτια πὸν ὁ ὁποιοσδήποτε ἐργαζόμενος διατρέχει ὄλους τοὺς βαθμοὺς τῆς κλίμακας, ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἄνεση ὡς τὴ στέρηση. Κατὰ ἓνα γενικὸ τρόπο οἱ κατοικίαι τῶν ἐργαζομένων εἶναι κακοτοποθετημένες, κακοκτισμένες, κακοδιατηρημένες, ἀερίζονται ἄσχημα, εἶναι ὑγρὲς και ἀνθυγιεινῆς. «Οἱ ἔνοικοι εἶναι ἐδῶ περιορισμένοι σ' ἓνα μίνιμουμ χῶρο»· στὶς περισσότερες περιπτώσεις, μιὰ ὀλόκληρη οἰκογένεια κομᾶται σ' ἓνα και μοναδικὸ δωμάτιο. Ἡ ἐσωτερικὴ διαρῦθμιση εἶναι ἀξιοθρήνητη και φτάνει κανεὶς βαθμιαία ὡς τὴν ὀλικὴ ἀπουσία τῶν ἀπαράτητων ἐπιπέλων.

Ἐνάμεσα στὶς αἰτίαι αὐτῆς τῆς κατάστασης, ὁ Ἐνγκελς τονίζει, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὸ σ υ ν α γ ω ν ι σ μ ὸ ἀνάμεσα στοὺς ἐργαζόμενους (ἄτομα, ὀμάδες, ἡλικίαι, γιατί οἱ ἰρλανδοὶ π.χ. προσφέρουν μιὰ μάζα πὸν ἀποδέχεται ἀκόμα και τὶς χειρότερες συνθηκῆς), και, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὴν οἰκονομικὴ και κοινωνικὴ δ ο μ ῆ τ ο ὕ κ α π ι τ α λ ι σ μ ο ὕ. Αὐτὸς ἔχει ἀνάγκη

ἀπὸ ἓνα ἀπόθεμα ἐργαζομένων χωρὶς ἀπασχόληση, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιόδους εὐημερίας και οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Αὐτὴ ἡ «περιοδικὴ ἀπασχόληση» (ὅπως λέγεται σήμερα στὴ γλώσσα τῶν οἰκονομολόγων) εἶναι διπλὰ ἀναγκαία: γιὰ νὰ βαρῆσαι διαρκῶς πάνω στὰ μεροκάματα, γιὰ νὰ ἀνταποκρίνεται στὴ ζήτηση και στὴν ἀγορὰ ἀνάλογα μὲ τὶς ἐποχῆς. Στὴ διάρκεια τῶν κρίσεων, αὐτὴ ἡ μάζα γίνεται τεράστια και οἱ καλύτεροι ἀκόμα ἀπὸ τοὺς ἐργαζόμενους μπορεί νὰ χάσουν τὴ θέση τους. Οἱ βιομηχανικῆς πόλεις περιέχουν λοιπὸν τὸν «ἐφεδρικὸ στρατὸ» τῆς ἐργατικῆς τάξης (σ. 150). Αὐτὴ ἡ ἐξαθλίωση ταυτόχρονα περιστασιακὴ (γιὰ τὰ ἄτομα) και διαρκῆς (γιὰ τὴν τάξη) συντελεῖ στὴ «γραφικὴ» ἀκαταστασία και στὴ ζωντάνια τῶν ἐργατικῶν συνοικιῶν μέσα στὶς βιομηχανικῆς πόλεις. Ὁ πληθυσμὸς πὸν δὲν ἐργάζεται ἐπιδίδεται σὲ κάθε εἶδος δραστηριότητες, μικροεπαγγέλματα, πλανόδιο ἐμπόριο, ἀλλὰ και ζητιανία και κλοπῆς. Ἡ ζητιανία παίρνει ἓναν ἰδιαίτερο χαρακτῆρα. Οἱ ἄνθρωποι περιφέρονται στοὺς δρόμους μεμψιμοιρώντας, ἢ καλύτερα ζητοῦν ἐλεημοσύνη θγάζοντας ἓνα μικρὸ λόγο. Οἱ ζητιανοὶ τῶν ἐργατικῶν συνοικιῶν ζοῦν μὲ δ,τι τοὺς δίνουν οἱ ἄλλοι ἐργάτες. Καμιά φορὰ μιὰ ὀλόκληρη οἰκογένεια «ἐγκαθίσταται σιωπηλὰ στὴν ἄκρη ἓνὸς πολυσύχναστου δοοῦμου» (σ. 153), ζητιανία συγκινητικὴ παρόλο πὸν εἶναι θουβή. Κυρίως τὸ Σαββατόβραδο εἶναι πὸν οἱ ἐργατικῆς συνοικίαι ἀποκαλύπτουν τὰ «μυστήριά» τους και πὸν οἱ ἄλλες τάξεις ἀπουακρύνονται ἀπ' αὐτῆς. Ἐν κάποιος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς «ὀχληροὺς ἀνθρώπους» ἔχει ἀοκετὸ κουράγιο και πάθος γιὰ νὰ ἔρθει σὲ ἀνοιχτὴ σύγκρουση μὲ τὴν κοινωνία, «γιὰ νὰ ἀπαντήσουν στὸν καμουφλαρισμένο πόλεμο πὸν τοῦ κάνει ἡ ἀστικὴ τάξη μὲ ἓναν ἀνοιχτὸ πόλεμο», τί κάνει: Θὰ πάει νὰ κλέψει, νὰ λεηλατήσει, νὰ δολοφονήσει. Πραγματικά, ὁ συναγωνισμὸς, αὐτὴ ἡ ἔκφραση τοῦ πολέμου ὀλων ἐνάντια σὲ ὄλους, λυσσομανᾶ μέσα στὴ σύγχρονη ἀστικὴ κοινωνία: πόλεμος γιὰ τὴ ζωὴ, γιὰ τὴν ἐπιβίωση, γιὰ δ λ α (σ. 138), πόλεμος πὸν φτάνει μέχρι τὸν ἄγωνα ὡς τὸ θάνατο, πὸν κάνει νὰ συυπλέκονται οἱ τάξεις και τὰ μέλη αὐτῶν τῶν τάξεων. . .

Ἐδῶ, ὁ τωρινὸς ἀναγνώστης. Ἐκατὸν εἴκοσι πέντε χρόνια ἀργότερα, μένει κατάπληκτος. Ὁ Ἐνγκελς περιγράφει σ' αὐτῆς τὶς σελίδες, ὡς ἓνα τρόπο αὐθόρμητο, τὴ σημερινὴ πόλη στὴ γέννησή της, ἀποτυπωμένη ἐκ τοῦ φυσικοῦ. Ἐκατὸν εἴκοσι πέντε χρόνια ἀργότερα, αὐτὴ ἡ «ἀτιμόσφαιρα», αὐτὸ τὸ «κλίμα» ἔχουν ἄραγε τόσο ἀλλάξει; Ἄρακε νὰ ἔχει μείνει κανεὶς λίγο καιρὸ σὲ κάποια ἀμερικάνικη πόλη γιὰ νὰ δώσει τὴν ἀπάντηση, ἀφοῦ στὶς εὐρωπαϊκῆς πόλεις ἡ στρατηγικὴ τῶν κυρίαρχων τάξεων ἔχει μεταφέρει τοὺς ἐργαζόμενους στὰ προάστια ὀπου ἀδρανοποιοῦνται, ἀπομονωμένοι, μέσα σὲ μιὰ καταπιεστικὴ ἡσυχία. Στὴν Εὐρώπη, πὸν δὲν

τὸ ξέρει; οἱ ἐργαζόμενοι (χειρώναντες ἢ ὄχι, μὲ ἄσπρα κολλάρα ἢ μὲ μπλέ) εἶναι περιμαντρωμένοι ὅπως τὰ αυτοκίνητα. Ὅσο γιὰ τὴς κολοσιαῖες πόλεις τῆς Ἀμερικῆς, ἡ δραματικὴ εἰκόνα ποῦ ἄφησε ὁ Ἔνγκελς εἶναι πῶς ἀληθινὴ παρὰ ποτέ. Ἡ βία βασιλεύει, «καθένας φράζει τὸ δρόμο τοῦ ἄλλου» τὸ νέγρικο προλεταριάτο, οἱ πορτορικανοί, στεροῦνται ἐδῶ ἀκόμα τὰ πάντα, ὅμως τὰ μέλη αὐτῶν τῶν ομάδων καὶ τάξεων συναγωνίζονται μεταξύ τους, ὅπως συναγωνίζονται οἱ ἄστοι κι ἀκόμα περισσότερο.

Ἡ μεγάλη βιομηχανικὴ πόλη, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Ἔνγκελς, εἶναι πραγματικὰ μιὰ πηγὴ ἀνηθικότητας καὶ ἓνα σχολεῖο ἐγκλήματος, ἀλλὰ οἱ ἠθικολόγοι, ποῦ ρίχνουν τὸ ἀνάθεμα, στρέφουν ἄλλοῦ τὴν προσοχὴ, ἀντὶ στὶς ἀληθινὰς αἰτίες αὐτῆς τῆς κατάστασης. «Ἄν ἔλεγαν πὼς ἡ ἐξαθλίωση, ἡ ἀνασφάλεια, τὸ ψέμα καὶ ἡ ὑποχρεωτικὴ ἐργασία εἶναι οἱ βασικὲς αἰτίες, καθένας θὰ ἀπαντοῦσε — καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι θὰ πιεζόντουσαν νὰ ἀπαντήσουν: Ἔ, καλά! Ἄς δώσουμε στοὺς φτωγοὺς ἰδιοκτησία, ἄς ἐξασφαλίσουμε τὴν ἐπιβίωσή τους». Εἶναι πολὺ πῶς εὐκόλο νὰ ἐνοχοποιούμε τὴν πόλη, ἢ τὴ γενικὴ ἀνηθικότητα, ἢ τὴς δυνάμεις τοῦ κακοῦ, ἀντὶ νὰ μεταφέρουμε τὴν ἐπίθεση στὸ πραγματικὸ τῆς ἐπίπεδο: τὸ πολιτικὸ (βλ. σ. 197). Ὁ Φο. Ἔνγκελς ἀποκρούει τὴν ἠθικὴ καὶ τὰ κηούγιατα. Κατὰ τὴ γνώμη του, εἶναι φυσικὸ καὶ ἀναπόφευκτο τὸ γεγονός ὅτι ἡ κατάσταση ποῦ δημιουργεῖται ἀπὸ μιὰ τάξη, τὴν ἀστικὴ («ἀσύνειδα» ἴσως, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι μιὰ λεπτομέρεια, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ αὐτὴ ἐπωφελεῖται), γεννᾷ μὲ τὴ σειρά τῆς τὸν ἀλκοολισμὸ, τὴν πορνεία, τὸ ἐγκλημα. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο λοιπὸν ἐκδηλώνεται ἡ πεοιφρόνηση πρὸς τὴν κοινωνικὴ τάξη καὶ ἀκόμα πῶς καθαρὰ στὴν ἀκοαία πεοίπτωση: στὸ ἐγκλημα. «Ἄν οἱ αἰτίες ποῦ κάνουν τὸν ἐργάτη ἀνήθικο ἐπιδράσουν μὲ τρόπο πῶς ἰσχυρὸ, πῶς ἔντονο ἂν' ὅ,τι συνήθως, ὁ ἐργάτης γίνεται ἐγκληματίας. . .» (σ. 209). Ἡ «οἰκογενειακὴ ζωὴ» ποῦ συνιστᾶται ἀπὸ τοὺς ἠθικολόγους, ποῦ θὰ εἶνε ἐδῶ τὴ θέση τῆς; Ὁ ἐργάτης δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύνη ἀπὸ τὴν οἰκογένεια· ὀφείλει νὰ ζεῖ μέσα σ' αὐτή· δὲν εἶναι αὐτὸς ποῦ μπορεῖ νὰ διαλύσει τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ. τὴ ζεῖ ὅμως μέσα στὴν ἀδιαφορία καὶ τὴν περιφρόνηση. Τὸ διάβασμα τῶν ἐφημερίδων ἀποκαλύπτει αὐτὴ τὴν κατάσταση· τὰ διάφορα γεγονότα εἶναι ἐνδεικτικὰ (σ. 212). Εἶναι αὐτὸ κακό; Εἶναι καλό; Γελοῖες ἐρωτήσεις. Σὲ μιὰ τέτια χώρα, ὁ κοινωνικὸς πόλεμος ἔχει ξεσπάσει. Καθένας βλέπει τὸ συνάνθρωπό του σὰν ἐχθρό. «Οἱ ἐχθροὶ χωρίζονται σιγὰ - σιγὰ σὲ δυὸ μεγάλα στρατόπεδα, ἀντίθετα τὸ ἓνα στὸ ἄλλο: ἐδῶ ἡ ἀστικὴ τάξη, ἐκεῖ τὸ προλεταριάτο» (σ. 213). Ἡ πάλη τῶν τάξεων μέσα στὸ ἀστικὸ πλαίσιο δὲν μπορεῖ κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Ἔνγκελς νὰ ξεχωριστεῖ ἀπὸ τὴ γενικότερη βία, τοῦ πολέμου ὄλων ἐνάντια σὲ ὅλους. Αὐτὸς ὁ πόλεμος δὲν πρέπει

νὰ μᾶς ἐκπλήσσει, γιατί εἶναι μονάχα ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τοῦ συναγωνισμοῦ. «Ἐκεῖνο ὅμως ποῦ εἶναι τόσο καλοφτιαγμένο, ὥστε νὰ μᾶς καταλήσσει, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀστικὴ τάξη, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία συσσωρεῖονται καθημερινὰ τὰ καινούργια σύννεφα μιᾶς ἀπειλητικῆς καταιγίδας, μένει παρὸλ' αὐτὰ τόσο ἡρεμὴ καὶ τόσο ἡσυχῆ, καθὼς ἀρκεῖται στὴν ἀνάγνωση ὄλων αὐτῶν ποῦ κάθε μέρα διηγοῦνται οἱ ἐφημερίδες». Οἱ ταξικὲς προκαταλήψεις τυφλώνουν μιὰ δολοκλήρη τάξη ἀνθρώπων: τὴν ἀστικὴ τάξη. Ἐνα ὠραῖο πρωί, ἡ ἀρχουσα τάξη θὰ ἔχει μιὰ ἐκπλήξη «γιὰ τὴν ὁποία ἡ φρονιμάδα τῆς δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὴν παραμικρὴ ἰδέα, οὔτε ἀκόμα στὰ ὄνειρά της» (σ. 214), καὶ αὐτὸ θὰ συμβεῖ, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι, μέσα στὴν εἰκόνα ποῦ ἔδωσε ὁ Ἔνγκελς, ἡ ἀστυνομία παίζει ἓνα ρόλο πρώτης γραμμῆς. Ἡ ἐγκληματικότητά της μέσα στὶς πόλεις δικαιολογεῖ τὴν παρουσία τῆς ἀστυνομίας· στὴν πραγματικότητά αὐτὴ ἀγρυπνᾷ γιὰ τὴν κοινωνικὴ τάξη, ποῦ μέσος τῆς εἶναι καὶ ἡ ἀναταραχὴ· μιὰ μέρα ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Ἔνγκελς, ἡ ἀναταραχὴ θὰ σαρώσει τὴν τάξη τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τὴν ἐκφραση γιὰ νὰ δημιουργήσῃ μὲ τὴ σειρά τῆς μιὰν ἄλλη τάξη. Καὶ αὐτὴ θὰ εἶναι ἡ μεγάλη ἐκπλήξη. . .

Ἐκατὸν εἴκοσι πέντε χρόνια ἀργότερα, μαθαίνουμε πὼς ἡ ἀστικὴ τάξη εἶχε τὴν ἐκπλήξή της, πολλὰ φορὲς καὶ γιὰ πρώτη φορὰ στὰ 1871. Γνωρίζουμε πὼς οἱ ἐκπλήξεις τὴν ἔχουν βγάλει ἀπὸ τὰ ὄνειρα καὶ τὴν ἔχουν πολιτικὰ ἐκπαιδεύσει. Ξέρουμε πὼς ἡ πολιτικὴ διαπαιδαγώγηση τῶν τάξεων γίνεται μακροπρόθεσμα, μέσα σὲ μιὰ μακριὰ χρονικὴ περίοδο καὶ πὼς ἡ ἀρχουσα τάξη, ποῦ κατέχει ἐπίσης τὴν «κουλτούρα», τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἰδεολογία, μπορεῖ νὰ κρατήσει γιὰ καιρὸ κάποιο προβάδισμα. Αὐτὸ ποῦ ἐκπλήσσει σήμερα εἶναι τὸ ὅτι ὁ Φο. Ἔνγκελς, μέσα στὴ φρεσκάδα τῆς ἐπαναστατικῆς σκέψης καὶ εὐαισθησίας, καθὼς ἐκφράζει τὸ «βιωθέν». χωρὶς νὰ ἔχει περάσει ἀπὸ τὸ σκληρὸ σχολεῖο τῶν θεωρητικῶν ἰδεῶν καὶ τῶν πολιτικῶν ἀποτυχιῶν, τοποθετεῖται ἀθόρμητα πέρα ἀπὸ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακό. Μερικοὶ βοίσκουν μέσα στὰ γραφτὰ του κάποια ἠθικὴ· βάζουν μᾶλλον σ' αὐτὰ τὴ δική τους· τὰ ἔχνη ὅμως τῆς ἠθικολογίας σβήνονται στὰ κείμενα του ἀπὸ σελίδα σὲ σελίδα. Ὁ τρόπος του νὰ ἐπικαλεῖται τὸν ἐγκληματῆ ἐργάτη μὲ κάνει νὰ σκεφτόμαστε τὸ Σταντὰλ ὅταν ἐπικαλεῖται τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση, τὸ Νίτσε ποῦ ποσιμᾷ κάθε εἶδος ξεδίπλωμα τῆς ἐνέργειας ἀντὶ γιὰ τὴν ἀδράνεια. Ἡ ἠθικολογία τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τῆς ἐργατικῆς γραφειοκρατίας δὲν ἔχει ἀκόμα περάσει ἀπὸ κεῖ. Ἀργότερα, αὐτὴ ἡ ζωνρὴ ἐκφραση θὰ ἀμβλυθεῖ· ἡ ἐπαναστατικὴ σκέψη θὰ γίνει συνετὴ, ποσοετικὴ στὴν τακτικὴ της. Θὰ γάσει ἔδαφος. Πολὸν ποιοσότερο ὅταν τὸ κέντρο τῆς θὰ μετατοπιστεῖ, θὰ ἐντοπιστεῖ στοὺς τόπους τῆς ἐργασίας

και της παραγωγής. Πράγμα που δεν είχε ακόμα ολοκληρωθεί, ούτε καν ποθλεφθει, ούτε ήταν δυνατό να προβλεφθει, στα 1845. Μήπως θα ήταν όμως το αποτέλεσμα μιας κατοπινής ύποταξης της επαναστατικής και μαρξιστικής σκέψης, που πραγματοποιήθηκε στον 20ο αιώνα;

Νά λοιπόν η πιο ρωμαλέα της έκφραση, από την πένα του Φρήντριχ Ένγκελς, στα 1845, τη στιγμή που ο Μάρξ είναι ακόμα καταπιεσμένος με το να αντιμετωπίζει το Χέγκελ και το Φόουερπαχ (πράγμα που δεν στερείται βέβαια ενδιαφέροντος, κάθε άλλο μάλιστα, αλλά που τοποθετείται διαφορετικά, μακριά από την κοινωνική και πολιτική πρακτική). «Οι εργαζόμενοι αρχίζουν να συναισθάνονται πως αποτελούν μια τάξη στο σύνολό τους· συνειδητοποιούν ότι, ενώ μεμονωμένα είναι ανίσχυροι, όλοι μαζί αντιπροσωπεύουν μια δύναμη· ο διαχωρισμός τους από την άστική τάξη, ή έπεξεργασία αντιλήψεων και ιδεών, που ταιριάζουν στους εργαζόμενους και στην κατάστασή τους, έχουν επιταχυνθεί· η συνειδηση που έχουν, πως είναι καταπιεσμένοι, τους επιβάλλεται· οι εργαζόμενοι αποκτούν μια σπουδαιότητα κοινωνική και πολιτική. Οι μεγάλες πόλεις είναι οι εστίες του εργατικού κινήματος· εκεί είναι που οι εργάτες έχουν αρχίσει να σκέφτονται πάνω στην κατάσταση τους και πάνω στον αγώνα· εκεί είναι που εκδηλώθηκε για πρώτη φορά η αντίθεση ανάμεσα στο προλεταριάτο και στην άστική τάξη...» (σ. 200).

2. Η πόλη και ο καταμερισμός της εργασίας

Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να συγκρίνουμε μεταξύ τους, από αρκετά κοντά μάλιστα ώστε να αποκαλυφθούν όλες οι διαφορές, τα κείμενα του Μάρξ και του Ένγκελς που αναφέρονται στο ίδιο θέμα, μέσα στην ίδια προβληματική. Παραδείγματος χάρη, την «Κριτική της Πολιτικής οικονομίας». Δεχόμαστε γενικά πως το άρθρο του Ένγκελς, που κυκλοφόρησε στις αρχές του 1844, με τον τίτλο: «Σχέδιο για μια κριτική της πολιτικής οικονομίας», εγκαινίασε τον τρόπο σκέψης, που κοινά ονομάζεται «μαρξισμός».

Οι πιο αξιοσημείωτες διαφορές θα αποκάλυπταν ίσως κάτι που υπάρχει μέσα σ' αυτά τα κείμενα, κάτι που όμως δεν έχει ειπωθεί. Πραγματικά, οι σχολιαστές έχουν όλοι σχεδόν τονίσει τα κοινά σημεία και όχι τις διαφορές. Όστόσο όποιος μιλάει για «διαφορά», δεν έννοει και διαφωνία, ασυμφωνία, ακόμα περισσότερο σύγκρουση. Οι έρμηνείες στο σύνολό τους έχουν ενεργήσει για χάρη της ομοιογένειας. Η σκέψη που εισήγαγαν οι μύστες έχει φιλτραρισθεί, αποθουτρωθει, παστεριωθει· έχει λείψει ακόμα και το παραμικρότερο σπέρμα του απρόοπτου, καλά ή κακά· έχουν μεταχειριστεί αυτή τη σκέψη όπως η βιομηχανία γάλακτος το φυσικό γάλα, έτσι ώστε να μην κρατούν παρά τα αποστειρωμένα προϊόντα, τα υγιεινά, τα προσεκτικά ομογενοποιημένα, τα εύκολα αφομοιώσιμα, που όμως δεν έχουν ούτε γεύση ούτε δύναμη.

Ο Ένγκελς συγκρίνει την πραγματικότητα με τη θεωρία και τη σκέψη των οικονομολόγων με την οικονομική πρακτική. Βάζει το ένα δίπλα στο άλλο, το «βιωθέν» (μέσα στο εμπόριο, μέσα στη βιομηχανία και στην ύπαρξη του προλεταριάτου που με τη σειρά της αντιστοιχεί στην επικράτηση του κεφαλαίου), αλλά και την έκφραση αυτής της ίδιας της πραγματικότητας μέσα στην πολιτική οικονομία. Κριτικάρει, λοιπόν, το ένα χρησιμοποιώντας το άλλο, το «βιωθέν» χωρίς θεωρία και τη θεωρία έξω από τη ζωή, δηλαδή έξω από την πράξη.

Ο Μάρξ αντίθετα αντιπαραβάλλει, και μάλιστα στα πιο υψηλά επίπεδα αφάιρεσης, τις μεγάλες θεωρητικές θέσεις: του Χέγκελ, του Φόουερπαχ, αλλά και του Σμίθ, του Ρικάρτο, τις έννοιές τους και τις αντιλήψεις τους. Από τότε που ο Μάρξ συνεργάζεται με